

LETTERS AND MEMOIRS OF MIKHEIL MAKARASHVILI

მიხეილ მაქარაშვილის წერილები და მოგონებები

Giorgi Sosiashvili

Doctor of History, Professor of Gori State University,
Gori, Georgia

ORCID: 0000-0002-2406-8662

(+995) 577 24 00 88; giorgisosiasvili@gmail.com

Abstract

We are organizing the publication of Mikheil Makarashvili's letters. The material brought has a certain significance for the study of the latest history of Georgia (research, see G. Sosiashvili, Mikheil Makarashvili's letters, and memories. Matsne the series of history, archeology, ethnology, and art history, No. 2. p. 63-79).

გიორგი სოსიაშვილი

ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი.

გორი, საქართველო

ORCID: 0000-0002-2406-8662

(+995) 577 24 00 88; giorgisosiasvili@gmail.com

აბსტრაქტი

განვაგობთ მიხეილ მაქარაშვილის წერილების პუბლიკაციას. მოტანილ მასალას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება საქართველოს უახლესი ისტორიის შესასწავლად (გამოკვლევა იხ. გ. სოსიაშვილი, მიხეილ მაქარაშვილის წერილები და მოგონებები. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 2. გვ.63-79).

მიხეილ მაქარაშვილის წერილი ირას (ირინა მაქარაშვილს).

წერილი დათარიღებულია 1930 წლის 5 მაისით (ხელნაწერი, რუსულ ენაზე).

ჩემო ძვირფასო იროჩკა,

დღეს ახალი სტილით შენი ანგელოზის დღეა, მაგრამ ვიცი, რომ შენ ძველი სტილით აღნიშნავ და ვჩქარობ მალე მოგწერო. ჩემო ძვირფასო დაიკო, მთელი გულით და სულით გილოცავ ანგელოზის დღეს, გულწრფელად გისურვებ ზედნიერებას და ყველა სურვილის ასრულებას. ალბათ, ისევე როგორც ეს ადრეც ხდებოდა, შენთან შენი მეგობრები თავს მოიყრიან, იმხიარულებთ, კარგ დროს გაატარებთ და იქნებ მეც გამიხსენოთ. უკვე მეცხრე წელია რაც შენ ანგელოზის დღეს უჩემოდ აღნიშნავ. არადა, მახსოვს, თუ როგორ ვცეკვავდით, როგორ ვმხიარულობდით და დროს რა კარგად ვატარებდით. ღმერთმა ინებოს, მალე შევხვდროდეთ და ყველას ერთად კარგი დრო გავატარებინოს. ალბათ 8-10 დღის შემდეგ, გრენობლში მი-

მავალი ელია და მისი დედა რამოდენიმე დღით აქ ჩამოვლენ. შემდგომ კი, 30-ში, მეც იქ გავემგზავრები. ყოველივეს თაობაზე უკვე მოგწერე, მაგრამ შეგახსენებ, რომ 2 თუ 3 ივნისს, ჩვენი ქორწილი იქნება, მაგრამ დღემდე შესაფერისი ბინა ვერ მოვნახე. ამ საკითხის მოგვარება ძალზე რთულია. დღეს გაზეთებშიც კი გამოვაცხადე და შედეგს ველოდები. ბინები ავეჯის გარეშე ბევრია, ავეჯის შეძენას კი აზრი არ აქვს და თან ძალიან ძვირი ჯდება. თუმცა, იმედი მაქვს, რომ 2-3 ოთახიან ბინას ავეჯით მაინც ვიშოვით. ქარხანაში ჩემი მდგომარეობა სავსებით დამაკმაყოფილებელია. დირექტორმა ამ 3 დღის წინ განმიცხადა, რომ პირველი მაისიდან ნაცვლად 1200 ისა, თვეში 1500 ფრანკს მივიღებ და დასძინა, რომ ჩემით მეტად კმაყოფილია და თუ ასე გავაგრძელებ 3-4 თვეში ანაზღაურებას კიდევ მომიმატებს. ისე კი, თუ კარგად ვიმუშავებ აქ წინსვლა სავსებით შესაძლებელი იქნება, რადგან, როგორც ჩანს, აქ კარგ თანამშრომლებს აფასებენ. ამიტომ იმედი მაქვს, რომ უახლოეს მომავალში კარგად მოვეწყობი. ერთადერთი რაც მე მალეღვებს ბინა კი არა, ეს თქვენ ხართ და მთელი გულითა და სულით ვისურვებდი, რომ დედამ, მცირე ხნით მაინც, აქ ჩამოსვლა შეძლოს. ის აქ დაისვენებს, ძალებს მოიკრებს და შემდგომ შესაძლოა, ჩვენი, ყველას ერთად, უკან დავბრუნება მოხერხდეს. სიმართლე გითხრა, გარკვეული დროით საფრანგეთში დარჩენას ვაპირებ,... (?)¹ მიღება მინდა, სხვა შემთხვევაში მის გარეშე გამგზავრება არ ღირს, მარტოდ-მარტო თეორიას ნაკლები სარგებელი მოაქვს.

დაახლოებით ერთი თვე და მე და ელია ერთად ვიქნებით. ყველაფერი კარგად გვექნება, შემეძლება ჯანმრთელობას უკეთ მივხედო და საერთოდ, სავსებით ნორმალური ცხოვრება გვექნება. კარგა ხანია თქვენგან არაფერი ისმის და ისიც არ ვიცი გამოგზავნეს თუ რამ ჩვენებმა. ერთი კი ცხადია, რომ ისინი არ მწერენ და თქვენც იშვიათად თუ მწერთ. ელია ყოველ წერილში შენთვის კოცნის გადმოგცემას მთხოვს. კარგად იყავით, ყველას მაგრად გკოცნით და ძიძასაც, მოკითხვა არჩილს და სხვ.

თქვენი მიშა.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე 135, ხ. 4276.

მიხეილ მაქარაშვილის წერილი დედას, ირას და ტოლიას.

წერილი დათარიღებულია 1936 წლის 15 ივლისით (ხელნაწერი, რუსულ ენაზე).

ჩემო ძვირფასო დედიკო, ირა და ტოლია,

თქვენი 11 ივნისის წერილი კარგახანია მივიღე. პასუხის მოწერა მინდოდა, მაგრამ ვერ შევძელი, რადგან როგორც უკვე გწერდით, ელია ავადმყოფობდა. მას თირკმელები აწუხებდა. ის გამოჯანმრთელდა თუ არა, მე გავხდი ავად. დღეს წამოვდექი, თითქმის მთელი კვირა ვიწექი და პირველი დღეები 39 გრადუსზე მეტი სიცხე მქონდა. ამასთან ერთად კვლავ ღვიძლი

¹ ამ ადგილზე გაურკვეველად წერია, სავარაუდოდ უნდა ეწეროს „პრაქტიკული გამოცდილების“.

მტკიოდა. ამჟამად გამოვკეთდი და კარგად ვარ, მაგრამ სისუსტეს ვგრძნობ და ამის გამო სამსახურში ჯერ არ დავდივარ. თქვენმა ბოლო წერილმა მე და ელია მეტად აგვაღელვა და მერწმუნეთ, შესაძლებელი რომ ყოფილიყო, ჩვენ იმ წამს, დაუყოვნებლივ გუდანაბადს ავიკრეფდით და გეზს თქვენსკენ ავიღებდით, მაგრამ სამწუხაროდ ყოველივე ისე როდია, როგორც ჩვენ გვესახება. დარწმუნებული იყავით, რომ მე და ელია მხოლოდ სამშობლოში, საბოლოოდ და რაც შეიძლება მალე, დაბრუნებას ვნატრობთ. ვოცნებობთ შეგხვდეთ თქვენ და თქვენთან, ჩვენს ახლობლებთან და ნათესავებთან ერთად ვიცხოვროთ. მაგრამ სამწუხაროდ ბევრი „მაგრამ“ არსებობს, რომელიც ჩვენს ჩამოსვლას აჭიანურებს. რა თქმა უნდა, საუბარი უშუალოდ ჩვენს ჩამოსვლაზე კი არ არის, არამედ, თუ როგორ განხორციელდება ეს მალე. ყოველივე კი ჩემთვის დღემდე უცნობია, მაგრამ იმედი მაქვს, რომ ეს სწრაფად მოხდება და ჩვენ ყველა ერთად ბედნიერად ვიცხოვრებთ. უახლოეს პერიოდში პარიზში ჩასვლას და იქ სრულუფლებიან წარმომადგენელთან შეხვედრას შევეცდები. ვაცნობებ მას ჩემი სამშობლოში დაბრუნების სურვილის თაობაზე, პირობებზე და გავარკვევ იმ შესაძლებლობების შესახებ, რომელნიც ჩემთვის შესაფერის სამუშაოს, (სურველია თბილისში), მონახვას უზრუნველყოფენ. ამ შეხვედრის შემდეგ მე თქვენ მოგწერთ და ჩვენი ჩამოსვლის თარიღსაც გაცნობებთ. ამ საქმეს ორი - სენტიმენტალური და მატერიალური მხარე აქვს. ჩემი სამშობლოში დაბრუნების და თქვენთან შეხვედრის სურვილის გარდა, საარსებოც ბევრ რამეს განაპირობებს. გეტყობდით, რომ სამსახურში სათანადო პატივს მცემენ, მაგრამ როგორც უცხოელს გაცილებით მეტი ძალისხმევა მჭირდება, რათა მე აქ უფრო მეტი პატივისცემა დავიმსახურო. ყოველივე ეს კი მღლის. როგორც ხედავთ, სამშობლოში ჩემი დაბრუნების საკითხი დღის წესრიგში დგას. ამით ვამთავრებ. კიდევ მოგწერთ. ელია, ბავშვები და მე თქვენ ყველას მაგრად, ძალიან მაგრად გკოცნით. ხშირად მოგვწერთ. ძიძა დამიკოცნეთ.

თქვენი მიშა.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე 135, ხ. 4276.

მიხეილ მაქარაშვილის წერილი დედას, ირას და ტოლიას.

წერილის დაწერის თარიღი: 1938 წლის 27 თებერვალი (ხელნაწერი, რუსულ ენაზე).

ჩემო ძვირფასო დედიკო, ირა და ტოლია

თქვენგან მიღებული ღია ბარათების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, თქვენ ყველა უკვე თბილისში იმყოფებით. იმედი მაქვს, რომ მიიღებდით ინესის და გოგის² ფოტოსურათებს, რომელიც ამ თვის დასაწყისში, ჩემს ბოლო წერილთან ერთად გამოგიგზავნეთ. გასულ კვირას ორი დღით პარიზში ვიმყოფებოდით. რადგან ყველაფერი ძალიან ძვირია და ბავშვებთან ერთად

2 მიხეილ მაქარაშვილის შვილები.

მოგზაურობა რთულია, ჩვენ მათი აქ დატოვება გადაწყვეტით. ბიცოლა³ თითქმის გამოკეთდა, მაგრამ მკურნალობას მაინც განაგრძობს. ბიძია⁴ ბრწყინვალედ გამოიყურება, ასევე კოტეც⁵ რომელიც სამსახურს განაგრძობს და იქ კარგი სახელით სარგებლობს. დუმასგან⁶ მეტად დამაიდებელი წერილები მოდის, ის უკვე ფეხზე დგება და მალე ოჯახს დაუბრუნდება. პარიზში მე მიშა მუსხელიოვთან⁷ გავჩერდი, რომელიც ეგვიპტიდან რამდენიმე თვით ჩამოვიდა, გუშინ კი, უკან ქაიროში უნდა დაბრუნებულიყო. ჩვენმა შეხვედრამ დიდი სიამოვნება მოგვანიჭა და გულიანად გავიხსენეთ ზავშვობა და ყოველივე. მან თქვენთვის გულითადი მოკითხვა დამაბარა და ხელების დაკონცა მთხოვა. ბიძიასთან გიორგი ფარანოვი⁸ ვნახე, რომელიც საერთოდ არ გამოცვლილა, ისეთივე მოკრძალებული და მორცხვია, როგორც ადრე იყო. შევხვდი აგრეთვე მამულაშვილებს, მათთან სადამო გავატარე. სხვათა შორის, მიშა გოცირიძე⁹ იქ იყო. საერთოდ, რა ჯობია ძველ მეგობრებთან შეხვედრას და საუბარს. აქ კი, ამ გადაკარგულში, მეგობრები თითქმის არ მყავს. დიდი სიამოვნებით გადავიდოდი პარიზში საცხოვრებლად, მაგრამ საკუთრივ ჩემთვის, ამის გაკეთება შეუძლებელია, რადგან იქ სამსახურის მოძებნა მეტად რთულია.

დიდება უფალს, ჩვენები ყველა ჯანმრთელნი არიან, თუმცა კი გასული კვირას ინესმა ცოტა შეგვაშინა - მთელი დღის განმავლობაში 40 გრადუსი სიცხე ქონდა, ახლა კი დარბის და ძველებურად ონავრობს. გოგი სკოლაში ნაშუადღევს დადის და კარგად სწავლობს, მაგრამ ხანდახან ზარმაცობს. ამასთან ერთად უნარიანია, ყველაფერი იოლად გამოსდის, ხატვაც კი, სადღაც მე წამაგავს.

ელია,¹⁰ ბავშვები და მე მაგრად, მაგრად გკოცნით სამივეს და მოკითხვას ვუთვლით ყველა ნაცნობს.

ბიძიას წერილს დაგვიანებით გიგზავნით, რადგან მე, ჯერ მათი ნახვა, ხოლო შემდგომ თქვენთვის მოწერა მინდოდა.

კიდევ ერთხელ გკოცნით თქვენი მიშა.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე 135, ბ. 4276.

მაქარაშვილის წერილი დედას, ირას და ტოლიას.

3 იგულისხმება გიორგი ჟურულის მეუღლე - ელენე მუსხელიშვილი.

4 იგულისხმება გიორგი ჟურული.

5 იგულისხმება გიორგი ჟურულის ვაჟი.

6 იგულისხმება გიორგი ჟურულის ვაჟი.

7 იგულისხმება საფრანგეთში მოღვაწე ქართველი მეცნიერი და პოლიტიკოსი მიხეილ მუსხელიშვილი (1903-1964 წ.წ.).

8 ვერ დავადგინეთ.

9 იგულისხმება საფრანგეთში მყოფი ქართველი ემიგრანტი მიხეილ გოცირიძე (1897-1983 წ.წ.), რომელიც ლევილშია დაკრძალული. <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/167271>

10 იგულისხმება მიხეილ მაქარაშვილის მეუღლე ელიზაბეტ გლასი.

დათარიღებულია 1946 წლის 12 ნოემბრით (ხელნაწერი, რუსულ ენაზე). ჩემო ძვირფასო დედიკო, ირა და ტოლია,

ვერც კი წარმოიდგენთ, თურასიხარულს განვიცდი არბოდან მიღებული თქვენი წერილის გამო, სადაც თქვენ ირინას, როგორც მეოჯახე-მეურნესა და დიასახლისს აღწერთ, და რაც მთავარია, თქვენს ამბებს გვამცნობთ. გიგზავნით ბიძიას წერილს, დედისთვის გადასაცემად. ის ძალიან მოხუცდა და მისი შვილები მას მაინცდამაინც არ ანებივრებენ და ნაკლებ დახმარებას უწევენ. ყოველივე კი, ბიცოლას და ბიძიას განწყობასა და ჯანმრთელობაზე გავლენას ახდენს. კოტიკი¹¹ კი, იმ დონემდე გამოთაყვანდა, რომ მათთან თითქმის არც კი მიდის. მეც იშვიათად თუ ვახერხებ მის ნახვას. ელია და მე ვცდილობთ როგორმე მაინც შევამსუბუქოთ მათი ცხოვრება და მინიმუმ კვირაში ერთხელ, თუნდაც ნახევარი საათით, შევუბრუნებთ ხოლმე. ბიცოლა ამჟამად უფრო კარგადაა. ბიძია განსაკუთრებით არაფერს უჩივის, მაგრამ ...¹²

ელია, ბავშვები და მე თავს ცუდად არ ვგრძნობათ. ინესი კი ცოტა ავადმყოფობს, ჯირკვლები შეუსივდა და ინექციების გაკეთება მოგვიხდა. გუშინ ფეხე წამოდგა, მაგრამ ავადმყოფობამ დაასუსტა და ცოტა გახდა. ბავშვებმა სიმაღლეში მაგრად მოიმატეს. გოგი ჩემს ძველ პალტოსაც კი ხმარობს, ელიამ ცოტა შეამოკლა და გოგის კარგად მოერგო. მართალია მე უწინდელივით გამხდარივარ, მაგრამ ჯანმრთელობას არ ვუჩივი. ელია ბავშვების და სახლის პატრონობით ძალიან კი იღლება, მაგრამ მადლობა უფალს, თავი ყოჩაღად უჭირავს. მადლობას გიხდით საშა ფალავ.¹³ ზე ახალი ამბების შესახებ. მისი და, ნინა, ქალიშვილებითურთ აგრეთვე მადლიერნი არიან. გოგი მალ-ზე¹⁴ ცოტა რამ თუ მსმენია, მაგრამ შევიტყვე, რომ ის და მისი ოჯახი ისევ იქ იმყოფებიან და ცუდად არ არიან. არჩილი როგორაა, მასზე არაფერი ვიცი. მიშიკო მუსხელიშვილი აქ არის, ის პროფესორია და ამჟამად აგრეგაციაზე გამოცდებს ახარებს. ჩემი სამსახურით ისე ვარ დაკავებული, სწავლის გაგრძელება რომ მინდოდეს კიდევ, დრო არ მყოფნის. მე ისევ იქ, იმ ფირმაში ვმუშაობ, კარგ თანამშრომლად ვითვლები და დიდება უფალს, მართალია ფუფუნებაში არ ვარ, მაგრამ იმდენს გამოვიმუშავე, რომ ოჯახი ვარჩინო. ვნატრობ იმაზე, თუ როდის მოგვეცემა ერთმანეთთან შეხვედრის შესაძლებლობა და მშობლიურ არბოში დასვენება. შევეცდები, რომ შემდეგი წერილთან ერთად რამოდენიმე ფოტოსურათი (განსაკუთრებით ბავშვების), გამოგიგზავნოთ. თავზე ცოტა თმა შემომრჩა და რაც არის - ნახევარი

11 იგულისხმება გიორგი ჟურულის ვაჟი - კოტე ჟურული.

12 არ იკითხება - დაზიანებულია.

13 ტექსტში შემოკლებით წერია გვარი, უნდა იყოს ფალავანდიშვილი, თუმცა აღნიშნულ პიროვნებაზე დამატებითი ინფორმაცია ვერ მოვიძიეთ.

14 შესაძლოა იგულისხმებოდეს ექიმი და პუბლიცისტი გიორგი მაღალაშვილი (1904-1969 წ.წ.) რომელიც გერმანიაში მოღვაწეობდა. მას მჭიდრო კავშირი ჰქონდა ემიგრაციაში მყოფ ქართველ პოლიტიკოსებთან და საზოგადო მოღვაწეებთან. (ქართველები უცხოეთში: ბიოგრაფიები და მოღვაწეობა, თ. გ., ბ).

ჭადარაა, მაგრამ მე ეს არ მალეღვებს, მთავარი ჯანმრთელობაა, დანარჩენი კი - სისულელეა.

მოხარული ვიქნები, თუ თქვენგან არბოს ხედები ფოტოსურათებს მივიღებ. ბავშვები გამუდმებით მთხოვენ არბოში გატარებული დღეებზე და ჩვენს იქაურ ოინებზე მოვუყვე და ა.შ.

ამ წერილს თბილისში გიგზავნით და იმედი მაქვს, რომ დროულად მიიღებთ.

დამიკოცნეთ ყველა ვისაც კიდე ვახსოვარ. ელია, ბავშვები და მე სამ_თავეს მაგრად გკოცნით.

თქვენი მიშა.

ჩემი მისამართია: პარიზი 16 პოლ დუპიეს ქუჩა #3.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე 135, ხ. 4276.

მიხეილ მაქარაშვილის წერილი ირას და ტოლიას.

წერილი დათარიღებულია 1958 წლის 12 აპრილით (ხელნაწერი, რუსულ ენაზე).

ჩემო ძვირფასო იროჩკა და ტოლია,

ორივეს წმინდა აღდგომის დღეს გილოცავთ და მთელი გულით ღმერთს ვვედრები, რომ ჯანმრთელობა, სიცოცხლე და ბედნიერება გიბოძოთ. ინესის ქორწილის დღეს თქვენი ტელეგრამა მივიღეთ, რამაც ძალიან გაგვახარა და იმ დღეს თქვენი აქ ყოფნა გვაგრძნობინა, რომ მორალურად თქვენ ჩვენთან ერთად იყავით. ქორწილი ყოველმხრივ შესანიშნავი იყო. ჯვრისწერა ჟან-პიერის¹⁵ ნათლიამ ადავლინა, რამაც საეკლესიო მსახურებას უფრო მეტი საზეიმო ელფერი შესძინა, ყოველივე ამას უამრავი ხალხი ესწრებოდა. ჯვრისწერის შემდეგ 12 კაცზე სუფრა გავაწყვეთ, რომელსაც მხოლოდ ოჯახის წევრები და მეგობრები დაესწრნენ, ხოლო 4 საათზე 150 კაციანი მიღება გაიმართა, რომელზეც მეგობრები დავპატიჟეთ. მიღებაც ძალიან კარგი გამოვიდა - საუკეთესო ბუფეტი და ზღვა შამპანური იყო. ქორწილი მხიარული განწყობით გამოირჩეოდა, „ლეკური“ ჯერ ჟან პიერმა და ინესმა იცეკვეს, ხოლო შემდგომ ჩვენ ყველამ, რიგრიგობით. მე „კინტაურიც“ კი ვიცეკვე, ერთი სიტყვით, მხიარული ქორწილი გამოვიდა. ახალგაზრდებმა უამრავი ყვავილი და საჩუქარი მიიღეს და საღამოს 8 საათზე, ორი კვირით სამხრეთისკენ გაემართნენ.

როგორც კი სურათები მზად იქნება, აუცილებლად გამოგიგზავნით და ყოველივე ამით წარმოდგენას შეგიქმნით ამ დღის შესახებ. ის ვინც იმ დღეს პარიზში არ იმყოფებოდა - ტელეგრამები გამოგზავნა. მთელი დასტა მივიღეთ. კოლია პოლიანსკის (?)¹⁶ ძმიშვილმა, ბელგრადიდან მისალოცი გამოგზავნა. სამწუხაროდ დუმა¹⁷ ქორწილს ვერ დაეწრო, რადგან საავადმყოფოდან ერთი კვირის წინ გამოეწერა. ამჟამად ის შედარებით უკეთაა

15 მიხეილ მაქარაშვილის ქალიშვილის ინესის მეუღლე.

16 ვერ დავადგინეთ.

17 გიორგი ჟურულის ვაჟი.

და იმედი გვაქვს, რომ დროთა განმავლობაში მთლად გამოჯანმრთელდება. როგორც უკვე გწერდით, ინესი მეუღლითურთ თავდაპირველად ჩვენთან იცხოვრებს, მერე კი ვნახოთ. გოგი¹⁸ ხვალ თავის გარნიზონში, ეპინელში მიემგზავრება, ის პარიზიდან 400 კილომეტრის მოშორებითაა, მაგრამ იმედი გვაქვს, რომ დრო და დრო ჩამოგვაკითხავს. ზეგ, ორშაბათს, ელია და მე ერთი კვირით გრენობლში მივემგზავრებით. მე იქ საქმეები მაქვს, ელია კი ცოტაოდნის დაისვენებს. კვირას დავბრუნდებით და ამ დროისთვის ახლად დაქორწინებულებიც ჩამოვლენ. ბედნიერი ვიქნები, თუ ჩვენთან დარეკვას შეძლებ (შაბათ-კვირის გარდა). ინესის ქორწილზე ჩვენი ძველი მეგობრებიდან იყვნენ: რიმა,¹⁹ ქეთუშა ვაჩნაძე,²⁰ ნინა კვიციანი,²¹ მიშა გოცირიძე,²² ეკა და რუსიკ დადიანები,²³ დები მამულაშვილები,²⁴ გომართელი²⁵ სხვა და სხვა. ყველა შენ გიხსენებდა. იგონებდნენ ასევე ჩვენს ბავშობას.

ელია, გოგი და მე ორივეს მაგრად გკოცნით, მოკითხვას ვუთვლით მეგობრებს მოგვწერეთ ხშირად.

თქვენი მიშა.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე 135, ხ. 4276.

მიხეილ მაქარაშვილის წერილი ირას და ტოლიას.

წერილი დათარიღებულია 1959 წლის 15 აპრილით (ხელნაწერი, რუსულ ენაზე).

ჩემო ძვირფასო იროჩკა და ტოლია,

დამით, საქმიანი მივლინებიდან დაბრუნებულს, თქვენი ამანათი დამხვდა. დიდ მადლობას გიხდით ტკბილეულის და ყველის გამო, რომელთა დაგემოვნებამ უზარმაზარი სიამოვნება მოგვანიჭა. არაჩვეულებრივი

18 მიხეილ მაქარაშვილის ვაჟი.

19 იგულისხმება პარიზში Princesse Rimma Eristoff-ის სახელით ცნობილი ქართველი მოდელი რიმა ერისთავი (Princesse Rimma Eristoff - კოკო შანელის მოდელი ტფილისელი თავადის ქალი რიმა ერისთავი, 2017)

20 ქეთევან ვაჩნაძე - მეორე მსოფლიო ომის პერიოდში საფრანგეთის სამხედრო სამსახურში მყოფი ქართველი ოფიცრის ალექსი ჩხენკელის (1905-1985 წ.წ.) მეუღლე.

21 სავარაუდოდ იგულისხმება მიხეილ მაქარაშვილის მამიდის - თეოდოსიას (ნადოს) ერთ-ერთი შვილი.

22 სავარაუდოდ ეს იყო მიხეილ მაქარაშვილის ბიძის - კონსტანტინეს მეუღლის - მელანიას ძმისშვილი.

23 სავარაუდოდ იგულისხმებიან ცნობილი ქართველი პოლიტიკოსის და საზოგადო მოღვაწის იოსებ დადიანის შვილები ეკა და რუსუდან დადიანები. (ქართველები უცხოეთში: ბიოგრაფიები და მოღვაწეობა, თ.გ., დ)

24 ვერ დავადგინეთ.

25 შესაძლოა იგულისხმებოდეს ელენე გომართელი (1883-1964 წ.წ.), რომელიც ლევილის სასაფლაოზე განისვენებს. იხ. (პაპავა, 1990: 94).

ჩურჩხელა, ბრწყინვალე ასკილის მურაბა და სხვა რამეები არბოს მახსენებს. კაკლის მურაბის მხოლოდ წვენი ვიგემეთ და ძალიან არომატული გამოდგა. ყველი ცოტა გამომშრალა და მეტად მარილიანი აღმოჩნდა. წყალში ჩავალბეთ, რის შემდგომ იდეალური გემო ქონდა. ამ ყოველივემ ბავშვობაში დამაბრუნა და გერისტობა²⁶ გამახსენა. არ ვიცი, სამადლობელი როგორ გადაგიხადოთ. მეც მინდა გაგანებივროთ და მომწერეთ, თუ რა გამოგიგზავნოთ. რა თქმა უნდა ამანათს ნაწილს ბიცოლას და დუმას ვარგუნებ. ვფიქრობ, მათაც ძალიან ესიამოვნებათ. გოგისგან წერილებს ხშირად ვიღებთ, ის თავს კარგად გრძნობს, ვნანობ, რომ თქვენს მიერ გამოგზავნილი ტკბილეულის დაგემონებას ვერ შესძლებს, მაგრამ ჩურჩხელას გავუგზავნი. ინესი და ჟან პიერი გრენობლის მახლობლად დასასვენებლად მომავალ შაბათს მიემგზავრებიან. მე და ელია კი ჯერჯერობით პარიზში ვრჩებით. არ ვიცი, ზაფხულს სად გავატარებთ, შესაძლოა ოკეანის სანაპიროზე. ამ წინებზე კოლიას²⁷ მძიშვილისგან, თამარ პოლიანსკაიასგან (?) წერილი მივიღეთ, ის რამოდენიმე დღით პარიზში ჩამოსვლას აპირებს. შესაძლოა თან თავისი 16 წლის გოგონა ჩამოიყვანოს და ფრანგულის შესასწავლად ჩვენთან ორი თვით დატოვოს. დუმუშკა თავს უკეთ გრძნობს, ის მანქანას უკვე თვითონ მართავს, რაც ნაადრევად მიმაჩნია. ბიცოლა სულ ნერვიულობს, მაგრამ ყოჩაღობს. რაც შეეხება ბაბის²⁸ ქალიშვილის ქორწილს, ის ნოემბერში იყო და ახლად დაქორწილებულები პარიზის მახლობლად ცხოვრობენ. ახლახანს ბაბისგან წერილი მივიღე, ის ერთი კვირის შემდეგ თავის ქალიშვილებთან ბრუნდება, მაგრამ სამწუხაროდ პარიზში არ გამოივლის და მის ნახვას ვერ შევძლებთ. შენი ბოლო წერილიდან შევიტყვე, რომ ღვიძლი ისევ გაწუხებს. სერიოზული ყურადღება მიაქციე, ეს (დაავადება) ბებიაგან მემკვიდრეობით გვერგო. ჩვენთან ნამდვილი გაზაფხულია და სააღდგომოდ შეიძლება საზაფხულო ამინდი დადგეს. კიდევ ერთხელ დიდ მადლობას გიხდის ჩვენი ამგვარი განებივრებისთვის, ინესი აღტაცებას ვერ მალავს.

ჩვენ მაგრად, მაგრამ გკოცნით ორივეს. თქვენი მიშა.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე 135, ხ. 4276.

მიხეილ მაქარაშვილის წერილი ირას და ტოლიას.

წერილი დათარიღებულია 1965 წლის 26 აპრილით (ხელნაწერი, რუსულ ენაზე).

მვირფასო იროჩკა და ტოლია

ახლახანს თქვენი წერილი მივიღე და პასუხის გამოგზავნას ვჩქარობ. ჩემი ჯანმრთელობის მდგომარეობა დამაკმაყოფილებელია, შეიძლება ითქვას, რომ კარგიც. მაგრამ ძალღონე მთლად აღდგენილი არ მაქვს. ასე

26 წმინდა გიორგის დღესასწაული არბოში.

27 ვერ დავადგინეთ.

28 ერთ-ერთ წერილში მიხეილ მაქარაშვილი იხსენიებს ბაბი დადიანს, რომელიც ნარიმ ამილახვრის ძმის მეუღლე გახდა, თუმცა დამატებითი ინფორმაცია ამ ოჯახის შესახებ ვერ მოვიპოვეთ.

რომ სამსახურში მხოლოდ რამდენიმე საათით თუ მივდივარ. ჩვენთან საკმაოდ ცუდი ამინდებია და ვშიშობ არ გავცივდე. მოხარული ვართ, რომ ფოტოსურათები მოგეწონათ. ჰალსტუხის გარდაშენთვის წყვილხელთათმანს ვაგზავი და სამ პაკეტ (თითოში სამ), წინდას. ყველა ერთი ფერისაა (ფირმა დიმი). დღეს გოგისგან წერილი მივიღე. მათთან ყველაფერი წესრიგშია. ბავშვები იზრდებიან. პაულის²⁹ ფოტოსურათები ჯერ არ მიგვიღია, მაგრამ წერილებიდან ჩანს რომ ის მიშკასაც წააგავს და ჩიტუნისაც.³⁰ გასულ კვირას ინესი თავისი ოჯახით გვსტუმრობდა. იზაბელი³¹ გაზრდილა, გამგონი გახდა და თანაც მეტად სენტიმენტალური. ორივე კარგად სწავლობენ, ასე რომ ჩვენ ყველა მათით კმაყოფილნი ვართ. ნატალი³² ძალზე ყაჩაღია და რომ დაგიჯეროს, საჭიროა დროდადრო გაუბრაზდე კიდეც. საერთოდ კი, ორივე ბრწყინვალე გოგონაა. გოგი და კარმენი³³ და ჩვენც მათი მეორე ვაჟით მეტად ვამაყობთ. კარგია რომ ჩვენი ოჯახი არ ნადგურდება. ბაბისგან წერილი მივიღე, ის თქვენ ყველას გკოცნით. გუმინ ბიცოლას შევხვდი. ის დურმიშხანთან მიემგზავრებოდა, რომელიც იტალიიდან დაბრუნდა. მე მას (დუმას) ტელეფონით ვესაუბრე. მათაც ყველაფერი წესრიგში აქვთ. მოხარული ვარ, რომ მოსკოვში გამგზავრება გადაწყვიტე და იმედი მაქვს, რომ მალე შენგან ჩვენთან ჩამოსვლის ამბავს შევიტყობ. ამჟამად ჩვენთან ელიას ბიძაშვილი გვსტუმრობს ვარშავიდან. ელია მას პარიზს ათვალთვლიანებს. ვფიქრობდით, რომ ზაფხულში უნგრეთში მანქანით წავსულიყავით, მაგრამ ამ ქვეყანას არ ვიცნობ და ვშიშობ, რომ ეს მოგზაურობა დამღლეელი იქნება, ამიტომ, დიდი ალბათობით, ზაფხულს, ივლისს, მთაში გავატარებთ, ოღონდ არა მალაღ მთაში. ელია და მე, აგრეთვე ინესი, გოგი, კარმენი და რა თქმა უნდა ჟან-პიერი მაგრად გკოცნით თქვენ ორივეს. იზაბელი და ნატალი გამუდმებით თქვენზე მოყოლას მთხოვენ. ბიცოლაც გკოცნით. ხშირად მოგვწერეთ.

თქვენი მიშა.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე 135, ხ. 4276.

ელიზაბეტ გლასის (მიხეილ მაქარაშვილის მეუღლე) წერილი ირინა მაქარაშვილისადმი.

(ხელნაწერი, ფრანგულ ენაზე, ფრანგულიდან ქართულ ენაზე თარგმნა საქართველოს საგანგებო და სრულუფლებიანმა დესპანმა საფრანგეთის რესპუბლიკაში, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საპატიო დოქტორმა, გოჩა ჯავახიშვილმა).

მალიან ძვირფასო იროჩკა,
დიდი მადლობა შენი სითბოთი და სიყვარულით სავსე წერილისათვის,

29 იგულისხმება გოგი მაქარაშვილის ვაჟი.

30 გოგი მაქარაშვილის შვილები.

31 ინესის ქალიშვილი.

32 ინესის მეორე ქალიშვილი.

33 გოგი მაქარაშვილის მეუღლე.

რომელმაც გული გამითბო.

ძალიან რთული პერიოდი მაქვს და კიდევ კარგი მიშა და ბავშვები ჩემთან იყვნენ, მეტადრე სულ პატარა, რომელსაც ძალიან ვჭირდებოდი. ამიტომ, გავაგრძელე ცხოვრება, თითქოს არც არაფერი მომხდარა.

ეხლასახლიჩემთვის სულ მთლად დაცარიელდა, მაგრამ მიშას ურჩევნია კიდევ, რადგან ამ ბოლო დროს ძალიან უჭირდა ბავშვების ჟრიამულისა და ჭირვეულობის ატანა. თუმცა მალე შენი დაბადების დღე მოდის და ძალიან ლამაზ დღეობას და ყველაფერს გისურვებ, რაც შენს გულს სწადია.

გეხვევი და გკოცნი იმის იმედით, რომ მალე პირადადაც ჩაგეხუტები.

შენი

ელა

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე, 135, ხ. 42763.

დანართი #2.

მიხეილ მაქარაშვილის მოგონებები

დავიბადე 1903 წლის 7 ოქტომბერს (ძველი სტილით, რაც სინამდვილეში, ანუ ახალი კალენდრით 20 ოქტომბერი გამოდის), საქართველოსა და სომხეთის საზღვართან მდებარე პატარა ქალაქ ჯალალ ოღლიში,³⁴ სადაც იმ პერიოდში მამაჩემი³⁵ გარნიზონს ხელმძღვანელობდა. ვინაიდან არბოში მომნათლეს, ჩემს დედულეთში, სადაც წინაპართა მამულები იყო, ყველა ჩემს საბუთში ეს უკანასკნელი ადგილია მითითებული. მე ვარ ჩემი მშობლების 6 შვილიდან ყველაზე უმცროსი: გიორგი, ბარბარა, ნიკოლოზი, მარიკა, ირინა და ბოლოს მე - მიხეილი. ჩვენ მშობლებს სამი შვილი გიორგი, ბარბარა და მარიკა, საყმაწვილო სენით ადრეულ ასაკში დაედუპათ. ჩემი ძმა ნიკოლოზი, ანუ ნიკუშა, როგორც ვეძახდით ხუთწლინახევრით ჩემზე უფროსი იყო. 1906 წელს, ტიფლისის იუნკერთა სკოლის დამთავრების შემდეგ პეტერბურგის (ამჟამინდელი ლენინგრადი) წმინდა მიქაელის სახელობის საარტილერიო სამხედრო სასწავლებელი დაასრულა თუ არა, მაშინვე სამხედრო სამსახური დაიწყო, 1917 წელს გერმანიასთან ფრონტზე, კავკასიის ნაღმტყორცნელთა საარტილერიო ბრიგადაში, სადაც მამაჩემმა პირველი საბრძოლო წრთობა მიიღო. რუსული რევოლუცია ახალი დაწყებული იყო. 1917 წლის ოქტომბერში, მან იმდენი მოახერხა, რომ საქართველოში სამთო მეზრძოლთა პოლკში გამოგზავნეს, რომელსაც პოლკოვნიკი ცაგურია³⁶ მეთაურობდა. გაგანია რუსულ რევოლუციაში ჯარისკაცები ჯგუფ-ჯგუფად ტოვებდნენ საბრძოლო პოზიციებს და სახლებში გარბოდნენ. ამგვარად, თურქების წინააღმდეგ ფრონტიც, რომელიც საქართველოს საზღვარზე მიმდინარეობდა, შეწყდა და რუსი ჯარისკაცებით სავსე რამდენიმე მატარებელი, მთელი შეიარაღებით, ქვემეხებით საქარ-

34 იგულისხმება დღევანდელი სომხეთის ქალაქი სტეფანავანი.

35 იგულისხმება გენერალ-ლეიტენანტი ილია მაქარაშვილი.

36 იგულისხმება 1918-1921 წლებში ქართული შეიარაღებული ძალების ოფიცერი, პოლკოვნიკი ირაკლი ცაგურია.

თველოს გავლით რუსეთისკენ გაემგზავრა. იმ დროისთვის საქართველოს მთავრობა ჯერ კიდევ არ არსებობდა, რადგან საქართველო მხოლოდ 1918 წლის 26 მაისს გახდა დამოუკიდებელი. იმ დროს ჩვენ ამიერკავკასიის მთავრობა გვმართავდა, რომელშიც შედიოდნენ საქართველო, სომხეთი, აზერბაიჯანი (თათრები) და ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელი ხალხი, თავმჯდომარე იყო გეგეჭკორი.³⁷ ცაგურიას საარტილერიო პოლკს დიდად არ სწყალობდნენ სოციალისტები, რადგან ოფიცრებიცა და ჯარისკაცებიც თავადაზნაურთა ოჯახის შვილები, ხოლო იუნკერთა უმრავლესობა კი მუშათა შემადგენლობა იყვნენ. ამგვარად, სადაც რთული საბრძოლო და საჭიდაო იყო ნიადაგ იქ უკრავდნენ თავს ამ პოლკს. ესე იყო მაშინაც, როცა რუსი სალდათები ფრონტიდან უკან ბრუნდებოდნენ, მდიდარი და ბარაქიანი საქართველო რომ არ დაეპყროთ, რამდენჯერმე გადაისროლეს ჯავშნიანი მატარებლით ეს პოლკი შამქორში, სტრატეგიულ ლოკაციაზე აზერბაიჯანული ქალაქის ელიზავეტპოლის მახლობლად, სადაც რუსების ემელონებს უნდა გამოეველოთ. ჩემს ძმამდეც, ცაგურიას პოლკის სხვა ქართველი ოფიცერი, ლეინტენანტი კაკომესხი მეთაურობდა ჯავშნიანი მატარებლის მსროლელთა დანაყოფს, რომელიც 1918 წლის დასაწყისში დაბრუნებულიყო ტიფლისში. ყოველგვარი ლოგიკის საწინააღმდეგოდ, მაშინ, როცა სხვა პოლკის ჯერი იყო. ეროვნული თავდაცვის მინისტრმა³⁸ კვლავაც ცაგურიას დივიზიას დაავალა ჯავშნიანი მატარებლის საჭირო რაოდენობის არტილერიისტებით უზრუნველყოფა. ესე აღმოჩნდა ნიკუშა ოთხ ზემდეგთან და თავისი ბატალიონის ათიოდე ჯარისკაცთან ერთად გამწესებული და მატარებელი 6 იანვარს (მველი სტილით) გაემგზავრა შამქორის მიმართულებით, პრინციპში ერთი კვირით. 12 იანვრიდანვე ხმები გავარდა, რომ რუსულ ემელონებსა და ჩვენს ჯავშნოსან მატარებელს შორის გაიმართა ბრძოლა, მაგრამ ვინაიდან იმ პერიოდში სატელეფონო კავშირი არ არსებობდა და სატელეგრაფო ხაზიც განადგურებული იყო, არავითარი დაზუსტება ან დეტალი ჩვენამდე არ მოსულა და მოვლენების შესახებ სრულ გაურკვევლობაში ვიყავით. 14 იანვარს, დედაჩემის მფარველი წმინდანის, წმინდა ნინოს ხსენების დღეს, როგორც ყოველ წელს უამრავი სტუმარი გვეწვია. მოდიოდნენ და დედას ულოცავდნენ, თუმცა ტრადიციული ლხინებისგან განსხვავებით, იგრძნობოდა, რომ გული ისე ვერ ხარობდა და არავის ეზიემებოდა, ყველა შეწუხებული ჩანდა. 14 იანვრის ღამეს, 15 რომ თენდებოდა, ღამის 2 საათზე ჩვენ კარზე დარეკეს, ბიცოლაჩემმა, ელენე ჟურულმა,³⁹ რომელიც ჩვენთან დარჩა იმ ღამეს, გააღო კარი და დავინახეთ ჩემი ძმის ერთერთი მოადგილე (დანაყოფის ხელმძღვანელი), გვარად ჟღენტი, რომელმაც ფეხი შემოდგა შუშაბანდში და იქიდან ქვითინით გვაცნობა: „მეთაური მოგვიკლესო“. ნიკ-

37 იგულისხმება ევგენი გეგეჭკორი (1881-1954 წწ.) - ამიერკავკასიის კომისარიატის თავმჯდომარე.

38 იგულისხმება ამიერკავკასიის კომისარიატის სამხედრო და საზღვაო საქმეთა კომისარი დ. დონსკოი (ბიბლიოვიკი, თ.გ., ა)

39 გიორგი ჟურულის მეუღლე, ელენე მუსხელიშვილი-ჟურულისა (1879-1974 წ.წ.).

უშას და კიდევ რამდენიმე მოკლულის ცხედრები მოახერხეს და ტიფლისამდე ჯავშნოსანი მატარებლით ჩამოასვენეს, რომლის ერთი ვაგონი ნაღმებისგან იყო დაგლეჯილი. ჩემი ძმის ცხედარი არბოში, ჩვენს ეკლესიაში, მამაჩემისა და დედის მხრიდან პაპა-ბებოს გვერდით დაკრძალეს... დაკრძალვის დღემდე ჩემი ძმის ცხედარი რამდენიმე დღის განმავლობაში ესვენა ტიფლისის ქვაშვეთის ტაძარში, საპატოიყარაულში მისივე თანამებრძოლები იდგნენ. გრანდიოზული ცერემონია იყო, მით უფრო, რომ ეს იყო დამოუკიდებელი საქართველოს პირველი საბრძოლო გამარჯვება (რაც სამწუხაროდ ყველას დაავიწყდა, ჩვენი ოჯახისა და რამდენიმე გამონაკლისის გარდა). მხოლოდ მოგვიანებით გახდა ჩვენთვის ცნობილი ჩემი ძმის გარდაცვალების გარემოებები. ნიკუშას უმცროსი ლეინტენანტის წოდება ჰქონდა და მხოლოდ მსროლელთა შემადგენლობას მეთაურობდა, თავად ჯავშნოსანის მეთაურობა ერთ კაპიტანს ჰქონდა მინდობილი, რომლის გვარი ზუსტად აღარ მახსოვს (მგონი ანდლულამე უნდა ყოფილიყო). დანიშნულების ადგილზე მისი ჩასვლიდან რამდენიმე დღეში, მაშინ, როცა რუსული მატარებელი ინციდენტების გარეშე გადიოდა. ამ კაპიტანს ესტუმრა თურმე სხვა კაპიტანი, ვინმე აფხაზავა,⁴⁰ რომელსაც კიდევ რამდენიმე მეგობარი ახლდა. აფხაზავას უსაყვედურია თურმე კაპიტანისთვის, რატომ უშვებ ასე რუს ჯარისკაცებს, იარაღს რატომ არ ართმევო, როცა საქართველოს ასე სჭირდება იარაღიო. აქვე უნდა ითქვას, რომ ეს აფხაზავა ერთი თავზე ხელადებული ვინმე ყოფილა, ძალიან მამაცი, მაგრამ თავგადასავლების მოყვარული და თანაც არავის ემორჩილებოდა თურმე. კაპიტანს უარი უთქვამს აფხაზავას ბრძანებას დამორჩილებოდა და რუსებისთვის იარაღი აეყარა. ემინოდა, რომ ეს უკანასკნელნი წინააღმდეგობას გაუწევდნენ და უმსხვერპლოდ არ ჩაივლიდა ეს ამბავი, მით უფრო, რომ ტიფლისიდან არანაირი მსგავსი მითითება არ მიუღია. რაკი აფხაზავა თავისას არ იშლიდა და იჩემებდა ტიფლისიდან ვარ ამ მიზნით გამოგზავნილი, რომ ჯავშნოსანი მატარებლის მეთაურობა გადმოვიზაროო, ეს კაპიტანი წასულა ტიფლისში ბრძანების გასაცნობად, მეთაურობა კი დროებით აფხაზავას გადაუბარებია. როგორც კი კაპიტანი წასულა, აფხაზავა წინ გადაუდგა რუსულ ეშელონებს და იარაღის დაყრა მოსთხოვა, რის გარეშეც გზის გაგრძელების ნებას არ მისცემდა. დიდი ხნის მოლაპარაკების შემდეგ, საბოლოოდ რუსები დათანხმდნენ დაეტოვათ 5 000 თოფი, ორმოცდაათამდე ავტომატი თავისი სამხედროებიანად. ყველა ეს იარაღი აფხაზავას ჩააბარეს, რომ ჯავშნოსანი მატარებლის ერთ-ერთ ვაგონში დაელაგებინათ. ყველაფერი რიგზე იყო, ჯავშნოსანი მატარებელი ცოტა ხანში უნდა დამრულიყო და რუსულ ეშელონებსაც უნდა გაეგრძელებინათ გზა შინისკენ. ამ დროს ჩემს ძმასთან სტუმრად ჩამოსულა მისი იუნკერთა სკოლისდროინდელი მეგობარი ხან ნახჩევანსკი⁴¹ (ამ ქალაქის გუბერნატორის შვილი), რომელსაც გაეგო, რომ

40 * აქ უზუსტობაა. იგულისხმება ევგენი აფხაზავა, პირველი მსოფლიო ომის მონაწილე ქართველი ოფიცერი.

41 სავარაუდოდ იგულისხმება რუსეთის იმპერიის გენერალ-ადიუტანტის, ჰუსეინ-ხან ნახჩევანსკის (1863-1919 წ.წ.) უფროსი ვაჟი ნიკოლოზ ნახჩევანსკი.

ნიკუშა შამქორში იდგა და მაშინვე გამოქცეულა მის სანახავად. ნიკუშა ჯავშნოსან მატარებელში, ერთ-ერთ ქვემეხზე მჯდარა და ვაგონის ღია კარებს მიღმა ესაუბრებოდა მეგობარს. ამ დროს ერთ-ერთ ზემდეგს უთქვამს, უფროსო, რუსები მგონი ქვემეხებს ჩვენ გვიმიზნებენო, ამას კი უთქვამს, ალბათ მოგეჩვენა, რადგან უკვე ყველაფერი შეთანხმებულია და რიგზეაო. საწყალმა, რა იცოდა, რომ თურმე ამასობაში აფხაზავამ მიიღო რა იარაღის ნაწილი, ძმაცაცებთან ერთად დაუღევია, დამთვრალა, ისევ მისჭრია რუსებს და სრულად განიარაღება მოუთხოვია. რუსებს უარი რომ უთქვამთ, განრისხებულია აფხაზავა და მათ წარმომადგენლისთვის სილა გაუწნია, რევოლვერი ამოუღია და ყველას დაცხრილვით დამუქრებია, ჯავშნოსანი მატარებლიდან გესვრით და ამოგწყვეტთ ყველას, თუ ერთ საათში ყველა იარაღს არ ჩაგვაბარებთო. მერე კი აფხაზავა ისე დაბრუნებულია მატარებელში, რომ არც ნიკუშასთვის და არც სხვებისთვის ამის შესახებ არაფერი უთქვამს. თავისი ჭკუით ეგონა, რომ რუსებს შეეშინდებოდათ და ოღონდაც სახლში გაგვიშვანო ყველა იარაღს დაყრიდა. სამწუხაროდ, მოხდა სრულიად საპირისპირო და აფხაზავაზე გაცეცხლებულმა რუსმა სამხედროებმა გადაწყვიტეს წინააღმდეგობა გაეწიათ. მით უფრო, რომ ისინი ბევრად მეტნიც იყვნენ, დაუმიზნეს და დაბომბეს ის ღია ვაგონი, რომელშიც იყო ნიკუშა, თავის ორ ზემდეგთან ერთად და თავად აფხაზავა. ერთი ნაღმი დამიზნებით აფხაზავას მოხვდა მუცელში და სულ დაგლიჯა, ნიკუშასთან და მის ორ თანამებრძოლთან ერთად, ასევე დალუპულა ნიკუშას მეგობარი ხან ნახჩევანსკი. იქვე, გადაღმა იდგა თათართა ცხენოსანთა პოლკი, რომელიც მოვარდა და ჩაერთო ბრძოლაში თურმე, რომ ნახჩევანსკის სიკვდილის გამო შური ეძიათ და დახმარებოდნენ ჯავშნოსან მატარებელს, საიდანაც ასევე გაუხსნეს ცეცხლი ბოლშევიკ რუსებს. ამბობენ რამდენიმე ასეული რუსი დალუპულა ამ ბრძოლაში და ჩემი ძმის თანამებრძოლებს მოუხერხებიათ ნიკუშას, მისი ზემდეგების ცხედრები და აფხაზავას დაფლეთილი სხეულის ნაწილები გამოეტანათ და ტიფლისში წამოეღოთ. ნიკუშას ჭურვის ერთი ანასხლეტი საფეთქელში მოხვედრილიყო, მეორე კი კისრის არეში და სავარაუდოდ ტანჯვის გარეშე ადგილზევე გარდაიცვალა. მისი გვამი შიშველი ჩამოიტანეს. ღმერთმა იცის ვინ გახადა სამოსი. აი, ასე დაიღუპა ჩემი ძმა 1918 წლის 10 იანვარს (ძველი სტილით), უაზროდ, ერთი ავანტიურისტის შეცდომის გამო. არადა, მანამდე გერმანიის ფრონტზე რამდენიმე ბევრად უფრო მძიმე ბრძოლაში მიიღო მონაწილეობა და ღმერთმა დაინდო და გადაარჩინა. მთელი ცხოვრება მას შევნატროდი. ჩემი უფროსი ძმა ჩემი კუმირი იყო, მით უფრო, რომ 8 წლის ვიყავი ჩემი ძმა რომ დაიღუპა და მთელი ცხოვრება მაკლდა და მენატრებოდა. მამაჩემი იღია 1912 წლის ივლისში 57 წლის ასაკში გარდაიცვალა ჩვენს მამულში, არბოში. საარტილერიო დივიზიის გენერალი იყო და სიკვდილამდე ორი წლით ადრე პენსიაზე გავიდა, რადგან გენერალ სამსონოვის⁴² გამუდმებულმა ინტრიგებმა ძალიან გაანერვიულა,

თუმცა, აქ უზუსტობაა. ჰუსეინ ხან ნახჩევანსკის ვაჟი, რომელმაც 1911 წელს პაჟთა კორპუსი დაასრულა, 1912 წელს გარდაიცვალა. (Иванов, 2006: 195)

42 იგულისხმება რუსეთის იმპერიის კავალერიის გენერალი ალექსანდრე

რამაც მისი პარალიზება გამოიწვია. ეს სამსონოვი ინტრიგებს ხლართავდა მამაჩემის საწინააღმდეგოდ, რუსეთის ომის სამინისტროს მიერ ტრანსკავკასიის არტილერიის გენერალურ ინსპექტორად დანიშვნასთან დაკავშირებით. ეს პოსტი ძალიან მნიშვნელოვანი იყო და ბევრს უნდოდა ხელში ჩაგდება, მაგრამ არათავსებადი, ზოგი რუსისთვის კი უტოპიურიც კი იყო ამ პოსტის ქართველისთვის ჩაბარება. მის პენსიამდე აშხაბადში ვცხოვრობდით, რომელიც ტრანსკასპიისპირა რეგიონის უმნიშვნელოვანესი ქალაქია. იქ მამაჩემი გენერლად, იმ რეგიონის არტილერიის ინსპექტორად მსახურობდა. მამაჩემი წარმოშობით აზნაური იყო ქართული არისტოკრატიული ოჯახიდან. მისი წინაპრები რაჭაში დაფუძნებულან და მამულები ჰქონდათ ონიდან 2 კმ-ში მდებარე სოფელ ღარში, კავკასიონის ქედის, მამისონის უღელტეხილის სიახლოვეს. მაქარაშვილების ოჯახი თავადები იყვნენ, თავად თავდგირიძის შთამომავლები, რომლის ერთ შვილს მე-17 საუკუნეში მეზობელი თავადის ქალი მოუტაცია, მისი გვარი აღარ მახსოვს,⁴³ და ცოლის ძმების მხრიდან შურისძიებას რომ გაჰქცეოდა თურქეთში გადასულა. თავადაც და მისი ცოლიც თურქეთში გარდაცვლილან, ხოლო მათ 20 წლის ერთადერთ ვაჟს გადაუწყვეტია საქართველოში დაბრუნება. მისი მშობლები გარდაცვლილებად არ მიაჩნდათ და ჯერ კიდევ იყო შურისძიების საფრთხე მისი ბიძების მხრიდან, ახალგაზრდა კაცი რაჭაში, მშობლების ნათესავი ოჯახებისგან შორს, დაბინავდა რაჭაში. ახსოვდა, რომ მამამისს ყმაწვილობისას ზედმეტსახელად ქარ-ს ეძახდნენ, რადგან ძალიან სწრაფი და დაუდეგარი იყო. ადგა და ფსევდონიმად აიღო მაქარაშვილი, რაც შემოკლებული ფორმით ნიშნავდა „მაგ ქარის შვილი“. ამ გვარით მიიღო შემდეგ აზნაურის ტიტული. სხვათა შორის, მამაჩემს შესთავაზეს მამის უწინდელი გვარი თავდგირიძე დაებრუნებინა, რაზეც სულ უარს ამბობდა. ჩემთვის ეხლა შეუძლებელია გავიხსენო ჩვენი გენეალოგიური ხე თავიდანვე და მხოლოდ ჩემი მშობლების მშობლებზე თუ ვისაუბრებ. მამის მხრიდან ჩემს პაპას ერქვა საყვარელა. ის დაბადებული იყო 1791 წელს ანუ მე-18 საუკუნეში და გარდაიცვალა 1903 წელს, ანუ მე-20 საუკუნეში 112 წლის ასაკში. 1812 წელს მონაწილეობა მიუღია ნაპოლეონთან ბრძოლაში და მამაცობისთვის ჯილდოდ, მედალიც კი მიუღია. ბებიჩემი ჯაფარიძის ქალი⁴⁴ იყო. მათ 3 ვაჟი და 2 ქალი ეყოლათ. მამაჩემი ნაბოლარა იყო. იგი რუსეთში, კიევში გააგზავნეს იუნკერთა კორპუსში. როგორც კი კადეტთა კორპუსის სკოლა დაასრულა არტილერიის ოფიცერთა სკოლაში შევიდა. მამაჩემმა მონაწილეობა მიიღო თურქეთთან ომში 1877 წელს და მისი საბრძოლო მამაცობა რამდენიმე ჯილდოთი აღინიშნა. წოდებაც მიიღო და სხვადასხვა ჯვრითა და მედლებითაც დაიმშვენა მკერდი. რამდენჯერმე წარადგინეს წმინდა გიორგის ჯვრის ორდენზე, რაც ოფიცრისთვის ყველაზე საპატიო ჯილდო

სამსონოვი (1859-1914 წ.წ.) იხ. (Самсонов Александр Васильевич)

43 საქართველოში მცხოვრებ მაქარაშვილთა ინფორმაციით, თავადი, რომელსაც ქალი მოსტაცეს გურიელი იყო.

44 იგულისხმება ილია მაქარაშვილის დედა ბარბარე ჯაფარიძე.

იყო, მაგრამ მისი მიღება ძალიან რთული აღმოჩნდა 1914 წლამდე,⁴⁵ რადგან ყოველ ჯერზე სხვა მედლით, ან ორდენით აჯილდოვებდნენ. ერთხელ წმინდა გიორგის ოქროს ხმლითაც⁴⁶ დააჯილდოვეს, რაც ასევე ძალიან იშვიათ და მაღალ ჯილდოს წარმოადგენდა, მაგრამ ეს ყველაფერი იმიტომ, რომ ქართველი იყო. ბოლოს კი, როგორც იქნა, განსაკუთრებული საბრძოლო ხელოვნების გამოვლენისთვის (როცა მამაჩემმა 4 ქვემეხით დაამუწჯა მტრის (თურქთა) პოზიციებზე ორმოცამდე ქვემეხი, შემდეგ კი ხელთ იგდო ქვემეხებიცა და მთელი საბრძოლო მასალა, მათი მომსახურე ჯარისკაცებით), რუსულმა უმაღლესმა მეთაურობამ, ბოლოს და ბოლოს გახადა ღირსი ამ წმინდა გიორგის ორდენით დაჯილდოებისა. სხვათაშორის, ეს ბრძოლა და მისი მეთაურობა რამდენიმე წიგნშია მოხსენიებული და მათ შორის ერთ რუსულ წიგნში „საქართველოს მატთან“ (ავტორი განმარტავს, როგორც ქართული საბრძოლო ხელოვნების ნიმუში), რომელშიც აღწერილია ქართველთა საბრძოლო მამაცობა და ოსტატობა რუსული ანექსიის შემდეგ. მამა საკმაოდ გვიან დაქორწინდა, 36 წლის ასაკში, თუმცა ჯერ კიდევ 31 წლისას უთხოვია დედაჩემის ხელი. დედას ქალიშვილობის გვარი იყო ნინა ჟურული. ის 20 წლისა ყოფილა, მშობლებთან თავს ბედნიერად გრძნობდა და სულაც არ ჰქონია გათხოვების სურვილი. ძალიან მხიარული ბუნების ყოფილა, უამრავი მეგობარი ჰყოლია და მხოლოდ გართობაზე ფიქრობდა. მხოლოდ 5 წლის ლოდინის შემდეგ შეურთავს ცოლად მამაჩემს და ისიც იმ პირობით, რომელიც პაპაჩემისთვის (საკუთარი მამისთვის) წაუყენებია, რომ მხოლოდ არბოს ეკლესიაში დაიწერდა ჯვარს, რომელიც იმ დროს ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული. მას უთხოვია დაასრულეთ დროზე ეკლესია, რადგან მე სხვაგან ჯვარს არ დავიწერო. ჰოდა, გაუორმაგებიათ თურმე მუშახელი და ხელოსნები, რომ დროზე დასრულებულიყო ეკლესიის მშენებლობა. მათი ქორწილი და ჯვრისწერა იყო პირველი ამ ეკლესიაში. დედაჩემი ძალიან ძირძველი ოჯახიდან იყო. მათი წინაპრები თურმე ჯერ კიდევ თამარ მეფის დროს ჩამოსახლებულან რუსეთიდან საქართველოში.⁴⁷

45 როგორც ჩანს, აქ უზუსტობაა. ილია მაქარაშვილმა წმ. გიორგის II-ე ხარისხის ორდენი 1878 წელს მიიღო.

46 აღსანიშნავია, რომ ეს ხმალი, ილია მაქარაშვილის ორდენებთან ერთად ევროპაში პალატოში გამოკერილი ჩაიტანა 1966 წელს ილია მაქარაშვილის ქალიშვილმა ირინა მაქარაშვილმა და თავის ძმას საფრანგეთში მცხოვრებ მიხეილ მაქარაშვილს პრალაში შეხვედრის დროს გადასცა. მას სურვილი ჰქონდა, რომ ილია მაქარაშვილის ჯილდოები მისი ვაჟის ოჯახში შენახულიყო. მიუხედავად იმისა, რომ მეგობრები, განსაკუთრებით მართა მაჩაბელი (ირინა მაქარაშვილი სიმონ ჯანაშიას და მართა მაჩაბლის ვაჟის - ლაშას ნათლია იყო), ირინას ურჩევდნენ ამ რისკზე არ წასულიყო, მან ხმალი და ორდენები მაინც ჩაიტანა ევროპაში. სიმონ ჯანაშიას ქალიშვილის რუსუდან ჯანაშიას ნაამბობი გადმოგვცა მისმა რძალმა თამარ გუჯაბიძემ, რისთვისაც გულწრფელ მადლობას მოვახსენებთ.

47 ჟურულების წარმომავლობის შესახებ აღნიშნული ვერსია სათავეს იოანე ბატონიშვილის თხზულებიდან იღებს და არგუმენტებს მოკლებულია.

წინაპარს რქმევია იური, საიდანაც წარმოდგება გვარი იურული ანუ ჟურული. (ი და ჟ ევროპულ ენებში იდენტურია). მე-14 საუკუნეში ქართლის მეფეს ჟურულებისთვის აზნაურობა უბოძებია და არსებობს კიდევ როგორც საქართველოს ისტორიაში, ასევე ჩვენს საოჯახო მეხსიერებაში შემორჩენილი, კერძოდ ჩემი ბიძის⁴⁸ მამის დურმიშხანის ოჯახში იმ ფრესკის რეპროდუქცია, რომელზეც ჩანს ჩვენი წინაპარი მუხლებზე დგას და მეფისგან იღებს აზნაურის წოდებას. მათ შესახებაც, რაც მახსოვს ვერაფერს დაზუსტებით ვერ ვიტყვი, გარდა მამაჩემის მხრიდან პაპა-ბებოსი. პაპაჩემი დურმიშხანი გარდაიცვალა 1904⁴⁹ წელს 70 წლის ასაკში. ის იყო განსაკუთრებული ძალის მქონე კაცი. ნეკა თითოთ, ან კბილით სწევდა ჩვენი არბოს ეკლესიის დიდ ჯაჭვს, რომელიც 70 კვს იწონიდა. ძალიან ახალგაზრდა იყო, 18 წლისა, როცა მონაწილეობდა სპეციალურ დანაყოფში, რომელსაც იმ პერიოდში რეგიონში ფართოდ გავრცელებულ ბანდიტურ ჯგუფებთან ბრძოლა ევალებოდა და მალევე მისი მეთაურიც გახდა. ამ ბანდიტებთან უფრო შედეგიანი ბრძოლის მიზნით ადგა და ზოგიერთ მათგანი, რომელიც უკვე დაკავებული ყავდათ, ციხიდან გამოუშვა, შემდეგ ისინი ამ ჯგუფში გააერთიანა და დაპირდა, რომ წესიერი სამსახურის სანაცვლოდ შეიწყალებდნენ და გაათავისუფლებდნენ. ძალიან მალე, გონიერი მოქმედებით მთლიანად აღმოფხვრა ბანდიტობა და გაანეიტრალა ბანდები. შემდეგ მონაწილეობა მიიღო თურქეთთან ომში 1860 წელს,⁵⁰ სადაც თავისი განსაკუთრებული ძალის წყალობით, ხელჩართულ ბრძოლაში დაამარცხა თურქი პოლკოვნიკი. სამწუხაროდ მისი ხმალი სხვა იარაღებთან ერთად გაქრა საქართველოში ბოლშევიკების მოსვლისთანავე. პაპაჩემმა ცოლად შეირთო მამამისის მეზობლის ქალიშვილი, რომლის მამულები 10 კილომეტრის დაშორებით ნიქოზში მდებარეობდა, პატარა ქალაქ ცხინვალიდან 3 კილომეტრში. ბებიაჩემი, ქეთევან ნამორაძე იშვიათი სილამაზის ქალი იყო. მისი პორტრეტი სხვათაშორის დღესაც ინახება თბილისის ერთერთ მუზეუმში.⁵¹ ბებიაჩემი ერუდიტი იყო და ხელოვნება და განსაკუთრებით თეატრი აინტერესებდა. ახალგაზრდა ხელოვანთა დიდმა ქომაგმა სხვათაშორის მან შეუწყო ხელი ახალგაზრდა მსახიობი ქალის ლიზა ჩერქეზიშვილის სცენაზე გამოჩენას. დედის მხრიდან ჩემს ბებო-პაპას 4 შვილი ყავდათ. ორი მათგანი, უფროსი ბიჭები ბავშვობაშივე დაეღუპათ. დარჩათ დედაჩემი და მისი ერთი წლით უმცროსი ძმა - გიორგი. ბებიაჩემი გარდაიცვალა 1913 წლის ივლისში, 71 წლის ასაკში, არბოში და დაკრძალულია ეკლესიაში. თავისი ქმრის გვერდით. დედაჩემიც არბოში გარდაიცვალა 1948 წელს, მაგრამ ბოლშევიკებმა ნება არ დართეს, რომ ეკლესიაში დაესაფლავებინათ. ჩემი დის ირას წერილიდან როგორც გავიგეთ, ის სასაფლაოზე დაკრძალეს. ჩვენი ოჯახიდან დარჩა მხოლოდ ჩემი და ირა, რომელიც 1924 წელს ტოლია (ანატოლი - გ.ს.) კიზირიაზე გათხოვდა, იგი

48 იგულისხმება გიორგი ჟურული.

49 თარიღში უზუსტობაა, დურმიშხან ჟურული გარდაიცვალა 1901 წელს.

50 აქ უნდა ეწეროს 1877-1878 წ.წ.

51 ქეთევან ჟურულის პორტრეტი საქართველოს ხელოვნების სასახლეშია დაცული.

ნიკუშას სამხედრო მეგობრის ძმა იყო. სამწუხაროდ, ირას შვილი არ ეყოლა. მის გარდა კიდევ მყავს ბიძაშვილი დურმიშხანი და საქართველოში შეიძლება მყვანან მამაჩემის მხრიდან ჩემი ბიძის კონსტანტინეს შვილიშვილები. აი, შვილებო, ეს არის თქვენი წინაპრების მოკლე ისტორია. ღმერთმა ინებოს, რომ თქვენი წყალობით ჩვენი ოჯახის ხაზი არ შეწყდეს და ჩვენს კერაზე ცეცხლი არ ჩაქრეს.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

bibliovik'i. (n.d.)a. *amierk'avk'asiis k'omisariat'i*. modziebulia vebgverdidan: http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/ამიერკავკასიის_კომისარიატი (ბიბლიოვიკი. (თ. გ.)ა. *ამიერკავკასიის კომისარიატი*. მოძიებულია ვებგვერდიდან: http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/ამიერკავკასიის_კომისარიატი).

bibliovik'i. (n.d.)b. *jaqeli nik'oloz*. modziebulia vebgverdidan: http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/jaqeli_nik'oloz (ბიბლიოვიკი. (თ. გ.)ბ. *ჯაყელი ნიკოლოზ*. მოძიებულია ვებგვერდიდან: http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/ჯაყელი_ნიკოლოზ).

mikheil muskhelishvili da ertiani evrop'is idea. (2020 ts'lis 29 ivnisi). modziebulia vebgverdidan: <https://csogeorgia.org/ge/post/mikheil-muskhelishvili-da-ertiani-evropis-idea> (*მიხეილ მუსხელიშვილი და ერთიანი ევროპის იდეა*. (2020 წლის 29 ივნისი). მოძიებულია ვებგვერდიდან: <https://csogeorgia.org/ge/post/mikheil-muskhelishvili-da-ertiani-evropis-idea>).

natsvlishvili, p'. (1992 ts'lis maisi). arbo, p'arizi, lima... arbo! *samshoblo*. (ნაცვლიშვილი, პ. (1992 წლის მაისი). არბო, პარიზი, ლიმა... არბო! *სამშობლო*).

p'ap'ava, t. (1990). gabneuli saplavebi. tbilisi. (პაპავა, თ. (1990). *გაბნეული საფლავები*. თბილისი).

sakartvelos demok'rat'iuli resp'ublik'a: entsik'lop'edia-leksik'oni. (2018). tbilisi. (*საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა: ენციკლოპედია-ლექსიკონი*. (2018). თბილისი).

sakartvelos ekimebi: biograpiuli leksik'oni. (n.d.). *tamar ant'onis asuli got-siridze*. modziebulia vebgverdidan: <http://www.nplg.gov.ge/medics/ka/00000136/> (საქართველოს ექიმები: ბიოგრაფიული ლექსიკონი. (თ. გ.). *თამარ ანტონის ასული გოცირიძე*. მოძიებულია ვებგვერდიდან: <http://www.nplg.gov.ge/medics/ka/00000136/>).

sakartvelos khelovnebis sasakhle - k'ult'uris ist'oriis muzeumi. pondi #1, sakme 135, kh. 4276. (*საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი*. ფონდი #1, საქმე 135, ხ. 4276).

sakartvelos khelovnebis sasakhle - k'ult'uris ist'oriis muzeumi. pondi #1, sakme 135, kh. 42732. (*საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი*. ფონდი #1, საქმე 135, ხ. 42732).

sakartvelos khelovnebis sasakhle - k'ult'uris ist'oriis muzeumi. pondi #1, sakme 135, kh. 42736. (*საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი*. ფონდი #1, საქმე 135, ხ. 42736).

sosiashvili, g. (2022). *arbo, p'arizi, lima*. tbilisi. (სოსიაშვილი, გ. (2022). *არბო, პარიზი, ლიმა*. თბილისი).

kartvelebi utskhoetshi: biograpiebi da moghvats'eoba. (n.d.)a. *mikheil muskhelishvili*. modziebulia vebgverdidan: <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000041/> (ქართველები უცხოეთში: ბიოგრაფიები და მოღვაწეობა. (თ. გ.)ა. მიხეილ მუსხელიშვილი. მოძიებულია ვებგვერდიდან: <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000041/>).

kartvelebi utskhoetshi: biograpiebi da moghvats'eoba. (n.d.)b. *giorgi maghalashvili*. modziebulia vebgverdidan: <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000239/> (ქართველები უცხოეთში: ბიოგრაფიები და მოღვაწეობა. (თ. გ.)ბ. გიორგი მაღალაშვილი. მოძიებულია ვებგვერდიდან: <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000239/>).

kartvelebi utskhoetshi: biograpiebi da moghvats'eoba. (n.d.)g. *dimit'ri amilakhvari*. modziebulia vebgverdidan: <https://nplg.gov.ge/emigrants/en/00000008/> (ქართველები უცხოეთში: ბიოგრაფიები და მოღვაწეობა. (თ. გ.)გ. დიმიტრი ამილახვარი. მოძიებულია ვებგვერდიდან: <https://nplg.gov.ge/emigrants/en/00000008/>).

kartvelebi utskhoetshi: biograpiebi da moghvats'eoba. (n.d.)d. *eliso dadiani*. modziebulia vebgverdidan: <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000007/> (ქართველები უცხოეთში: ბიოგრაფიები და მოღვაწეობა. (თ. გ.)დ. ელისო დადიანი. მოძიებულია ვებგვერდიდან: <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000007/>).

kartvelebi utskhoetshi: biograpiebi da moghvats'eoba. (n.d.)e. *k'onst'ant'ine amilakhvari*. modziebulia vebgverdidan: <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/000000571/> (ქართველები უცხოეთში: ბიოგრაფიები და მოღვაწეობა. (თ. გ.)ე. კონსტანტინე ამილახვარი. მოძიებულია ვებგვერდიდან: <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/000000571/>).

kartvelta shoris ts'era-k'itkhvis gamavrtselebeli sazogadoebis ts'evrebi. (t. g.) *nina samsonis asuli eliashvili*. modziebulia vebgverdidan: <http://www.nplg.gov.ge/ilia/ka/00015924/> (ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრები. (თ. გ.) ნინა სამსონის ასული ელიაშვილი. მოძიებულია ვებგვერდიდან: <http://www.nplg.gov.ge/ilia/ka/00015924/>).

kshts'k'gs p'rosop'ograpia. *tamar sardionis asuli amirejibi*. modziebulia vebgverdidan: <https://society.iliauni.edu.ge/persons/18569-tamar-sardionis-asuli-amirejibi> (ქმწკგს პროსოპოგრაფია. *თამარ სარდიონის ასული ამირეჯიბი*. მოძიებულია ვებგვერდიდან: <https://society.iliauni.edu.ge/persons/18569-tamar-sardionis-asuli-amirejibi>).

sharadze, g. (1991). *utskhoetis tsis kvesh* (ტ'. I). tbilisi. (შარაძე, გ. (1991). *უცხოეთის ცის ქვეშ* (ტ. I). თბილისი).

japaridze, e. (2019). *evroint'egratsiis sataveebtan: mikheil muskhelishvili da aleksandre nik'uradze*. tbilisi. (ჯაფარიძე, ე. (2019). *ევროინტეგრაციის სათავეებთან: მიხეილ მუსხელიშვილი და ალექსანდრე ნიკურაძე*. თბილისი).

Brian Simpson, A. W. (2001). *Human Rights and the End of Empire: Britain and the Genesis of the European Convention*. Oxford University Press.

Hilton, R. (1979). Russian and Soviet Studies in France: Teaching, Research, Libraries, Archives, and Publications. *Russian Review*, 38(1), 52-79.

Princesse Rimma Eristoff — *k'ok'o shanelis modeli t'piliseli tavadis kali rima eristavi*. (2017). modziebulia vebgverdidan: <https://sputnik-georgia.com/20170203/Princesse-Rimma-Eristoff-koko-Sanelis-qarTveli-modeli-234732213.html> (Princesse Rimma Eristoff — *კოკო შანელის მოდელი ტფილისელი თავადის ქალი რიმა ერისტავი*. (2017). მოძიებულია ვებგვერდიდან: <https://sputnik-georgia.com/20170203/Princesse-Rimma-Eristoff-koko-Sanelis-qarTveli-modeli-234732213.html>).

Ivanov, R. N. (2006). *General-Ad#jutant ego velichestva*. Moskva. Polucheno iz http://www.anl.az/el_ru/i/irn_qaev.pdf (Иванов, Р. Н. (2006). *Генерал-Адъютант его величества*. Москва. Получено из http://www.anl.az/el_ru/i/irn_qaev.pdf)

Samsonov Aleksandr Vasil'evich. (n.d.). Polucheno iz <http://grwar.ru/persons/person/18> (*Самсонов Александр Васильевич*. (б.д.). Получено из <http://grwar.ru/persons/person/18>).

<http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/167271>